

HORVÁTH ELEK

Pápa – amerikai szemmel

HORVÁTH ELEK egyike a két világháború közötti várostörténeti kutatóknak, akiknek írásai ma is tanulságosak, összegyűjtve kiadásra is érdemesek.¹ Értéküket növeli, hogy az általa felhasznált Esterházy uradalmi, illetve városi levéltári iratok a második világháborúban jórészt elpusztultak.

Horváth Elek Pápán született 1908. március 29-én. A bencés gimnázium elvégzése (1918–1926) után a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen jogot, a bécsi egyetemen pedig művészettörténetet tanult. Hazatérve újságíró lett. 1933–1938 között a Pápai Hírlap munkatársaként dolgozott. Szabad idejében szívesen foglalkozott a város múltjával, melynek jobb megismerése érdekében levéltári kutatásokat is végzett. 1935. június 2-án például az ő kezdeményezésére, kutatásai alapján helyezte el a Jókai Kör a Korona u. 45. szám alatti ház falán azt az emléktáblát, amely azt a házat jelölte, amelyben Deák Ferenc pápai iskolás korában lakott.² 1936-ban Tóth Endrével közösen korszerű, ma is használható városismertetőt készített és jelentetett meg.

1938-tól a Miniszterelnökség, majd a Kereskedelem- és Iparügyi Minisztérium tisztviselőjeként, 1940–1944 között Erdély idegenforgalmi biztosaként Kolozsvárott tevékenykedett. 1945-ben Budapesten megalapította a „Sarló” Könyv- és Filmszövetkezetet. 1948-ban elhagyta az országot. Salzburgban telepedett le, ahonnan 1951-ben az Egyesült Államokba költözött. New Yorkban, majd Washingtonban élt, az amerikai hadseregben magyar nyelvet és irodalmat tanított és a hadügyminisztérium Közép-Európa szakértőjeként dolgozott. Washingtonban hunyt el 1994. július 22-én.

Jelen írása, amely eredeti látásmódjának, újságírói kvalitásainak bizonyítéka, 1937-ben jelent meg a Pápai Hírlapban.³ Átírásakor a mai helyesírást tartottuk szem előtt, a párbeszédes részeknél is a mai gyakorlatot követtük. A kiegészítéseket [...] jelöltük. A szöveget értelmező lábjegyzetekkel láttuk el. (– H. J.)

* * *

¹ Horváth Elek életrajzát, válogatott bibliográfiáját összeállította és közzétette Mezei Zsolt. Vö. HORVÁTH–TÓTH 1999. V–VI. Korábbi számunkban Horváth Elek *Pápay Sámuel emlékezete* c. írását már közöltük. Vö. HORVÁTH 2005.

² Deák Ferenc emléktáblájának leleplezése. = PV 32 (1935) 24. sz. (június 9.) 2.

³ HORVÁTH Elek: Pápa – amerikai szemmel. = PH 34 (1937) 301. sz. (július 24.) 1–2.

Néhány hete szállt partra a kontinensen miss⁴ Grace A. Hardy, az Egyesült Államok polgára, az amerikai történelem tanára a New York szomszédságában fekvő New Brunswick város állami középiskolájában. Itáliai körütekintés után Budapestre utazott. Pestről nagyatyja sírjának meglátogatására jött Vinárra,⁵ majd Bakonyságon⁶ szülei rokonait kereste föl. Így került Pápára. Mert miss Hardy, bár kifogástalan angol nevet visel – jeles angol költő neve is⁷ – magyar származású. Szülei fiatal korukban vándorltak ki Amerikába. Ő azonban biztos fellépésű, ben[n]szülött amerikai (két éves diplomájával, 153 dolláros kezdőfizetéssel két év óta), aki a rohanó tempójú Újvilágból az óházába csöppenve idegenül mozog. De a szíve nem szakadt el a magyar földtől, s minden apróságot nagy érdeklődéssel hallgat.

Miss Hardy tehát városunkban az első – és valószínűleg az utolsó – vidéki várost látja Magyarországon és – Európában. Komoly felelősségérzéssel mutatom hát Pápa értékeit. De kedvezőtlen auspiciummal⁸ indulunk. Mert amikor a Széchenyi téren Petőfi és Jókairól kezdek beszélni, félbeszakít: nem ismeri őket.⁹ Amikor Kissé meglepődve mondom, hogy ők [a] legnagyobb íróink, mentegetőzik. Középiskolai és egyetemi tanulmányai során alig hallott Magyarországról. A világháborúval kapcsolatban annyit, hogy Amerikával szemben álltunk.

Úgy látszik, a magyar perspektíva helyett magamnak is kívülről kell néznem a dolgokat, hogy érthetővé tegyem mondanivalóimat. Gyerünk hát elő-

⁴ miss (angol) = ifjú hölgy, kisasszony

⁵ Vinár Nemesszalók nagyközséghez beosztott kisközség a pápai járásban, Pápa város vonzáskörzetében. 1930-ban 196, 1941-ben 187 lakosa volt. Vö. HELYSÉGNÉVTÁR 1944. 621., ILA-KOVACSICS 1964. 409.

⁶ Bakonyság a bakonyszentiváni körjegyzőség tartozó kisközségben a pápai járásban. 1930-ban 461, 1941-ben 462 lakosa volt. Vö. HELYSÉGNÉVTÁR 1944. 97., ILA-KOVACSICS 1964. 119.

⁷ Thomas Hardy (1840–1928) angol költő és regényíró volt.

⁸ auspicium (latin) = előjel

⁹ A Széchenyi (ma: Március 15.) téren áll Petőfi és Jókai szobra, melyeket 1931-ben, a főiskola fennállásának 400. évfordulója alkalmával, Horthy Miklós kormányzó jelenlétében avattak fel. TÓTH 1943. 15. A város és Petőfi kapcsolatáról: VASS 1923., HEITLER 1972., kritikai életrajzában: KERÉNYI 2008., 71–80., ismeretterjesztő jelleggel: KERECSENYI 2009.; Pápa és Jókai emberi-művészi kapcsolatairól: TÓTH 1943., ismeretterjesztő jelleggel: KERECSENYI 2008. – A két szobor alkotója Kisfaludi Strobl Zsigmond (1884–1975) szobrászművész volt. BÁNDI 1996. 219., 225. Bándi a *szoboravatás* időpontját tévesen március 15-re teszi, valójában *szeptember 7-én*, hétfőn délután 4 órakor történt. Vö. A kollégium négyszázéves jubileuma. Horthy Miklós kormányzó városunkban. = PH 38 (1931) 37. sz. (szeptember 12.) 1–5., A Petőfi-Jókai szobor leleplezése. = Uo. 5–6.

ször is a legimponálóbbal: nézzük meg az Öregtemplomot. Beviszem, de mielőtt egy pár szó magyarázatot is adnék, azt kérdezem:

– Hogy tetszik?

Miss Hardy láthatólag megfogja a templom belső terének lenyűgöző szépsége.

– Nagyon tetszik – mondja – és úgy nagyon régi? Modern vasbeton térhatásával rokon!

– Hát amikor az amerikai függetlenségi harcok megindultak – válaszolom – Washington vezetésével, a templom már épült.¹⁰ S mire Hamilton elkészült az alkotmánytervezettel, már be is volt fejezve.¹¹ Szóval másfél évszázados.¹²

De megnyugtatom, hogy ne ijedjen meg. Nagyon helyes esztétikai ösztönnel fogta föl első pillanatra. A felvilágosodás kora, mely a klasszicizmusnak is szülőanyja, a mai kor szellemiségének fundamentuma, e kor stílusa pedig, melyben a templom is épült, a XX. század művészetének is őseként tekinthető. S az Öregtemplom nemcsak Magyarországon képviseli legelőször a klasszicista stílust, de kortársa a francia, német és olasz építőművészetnek is.¹³ Amerika is utánunk jött csak. Hogy ismert példával szolgáljak, a washingtoni Capitol¹⁴ sem – mely nem sokkal később épült föl – volt ilyen modern alko-

¹⁰ George Washington (1732–1799) az amerikai függetlenségi háború (1775–1783) főparancsnoka és győztes hadvezére, az Amerikai Egyesült Államok első elnöke (1789–1797) volt. Az ország fővárosát is róla nevezték el.

¹¹ Alexander Hamilton (1755–1804) amerikai politikus, alkotmányjogász. A függetlenségi háborúban George Washington szárnysegédje alezredesi rangban, a békekötés után a föderalisták egyik vezére. 1782-től New York állam küldötte a kongresszusban, 1789-től az Amerikai Egyesült Államok első pénzügyminisztere (kincstári államtitkára). 1804-ben Burr ezredessel, az Unió alelnökével párbajozott és halálosan megsebesült. Az alkotmányt 1787. szeptember 12-én fejezték be, 1789. március 4-én lépett érvénybe, miután 13 államból 9 aláírta. Az USA 1787-es 7 cikkéből és 23 §-ból álló polgári alkotmánya szabályozta a konföderáció szervezetét és működését. Az amerikai demokrácia kialakulásáról: WOOD 1995.

¹² A római katolikus plébániatemplomot (helyi elnevezéssel: Öregtemplomot) gróf Esterházy Károly egri püspök, Pápa földesura építtette 1771–1786 között Fellner Jakab (1722–1780) tervei alapján, Grossmann József (1747–1785) tatabányai építész irányításával. Vö. KISS 1908. 99–103., HORVÁTH-TÓTH 1936. 56–57. (Utóbbiak a templom építésének kezdetét hibásan 1774-ben adják meg.) A templomot a belső berendezés befejeztével, 1795. május 3-án szentelték fel. KISS 1908. 103., NÉMETH-SZABÓ 1989. 38.

¹³ Városismertetőjük szerint a „templom barokk reminiscenciával küzdő klasszicisztikus építészeti alkotás”, mely a „klasszikus szellemet sugározza”. Vö. HORVÁTH-TÓTH 1936. 56–57. A ma használatos útmutató szerint a templom a késő barokk klasszicizáló irányzatának (copf) jellegzetes képviselője. NÉMETH-SZABÓ 1989. 38.

¹⁴ Az Amerikai Egyesült Államok Kongresszusának (United States Capitol) épületét a XVIII. század végén kezdték el építeni, első formáját 1811-ben nyerte el. Bővítését 1850-ben határozták el, kupolája 1863-ban készült el. 1904-ben és 1958-ban is bővítették.

tás, s klasszicista stílusát csak a múlt század közepén nyerte. Miss Hardy most különös respektussal gyönyörködik, amikor meg Maulbertsch¹⁵ freskóiról állapítom meg ugyanezt az úttörő szerepet, bámulata teljessé válik.

Péntek délután volt, s a templomból kijövet a hetivásár sátrait láttuk szét-szedni.¹⁶ Igen mulatságos volt számára – mondja – mikor délelőtt besétált a városba, s a Főtéren, a plébániatemplom körül sorakozó sátrakat megpillantotta, s bennök csizmákat, cipőket lengetett a szél. Hát persze, a vásárnak ez a sokszázéves, ősi formája is még életben van, magunknak már föl sem tűnik. De úgy látszik, nem haszontalan dolog üzleti szempontból, hiszen a magyar és külföldi árumintavásárok újta sátrakat készítenek, vásártáborokat vernek. A körforgás az emberi haladás minden terén megvan. A kereskedelmi életben is. Igen, a forgalmi élet is azt mutatja. Ha valaki innen Pápáról Budapestre gyorsan akar utazni, mondja, akkor arra az autóra ül föl, – mutat az útestre.

– Én, ha New Brunswickból New Yorkba gyorsan akarok bejutni, vonatra ülök. Vonaton 45 percig utazom, autón másfél óráig.

Miss Hardy csodálkozik a bencés templomban a faragott padokon.¹⁷ Alig hiszi el, hogy az egész templom faragása öt esztendő alatt készült el. S nincs két egyforma darab! Megcsodálta már ezeket egy másik amerikai is évekkal ezelőtt. Egy milliomos gyűjtő volt az illető, aki a templom egész berendezését meg akarta vásárolni gyűjteménye számára. S mikor azt a választ kapta, hogy nem eladó, kitöltetlen csekklapot is hajlandó lett volna letenni érte, hogy gondolkozzanak az üzleten, amíg [ő] hazánkban tartózkodik.

Tizenhat, tizenhét, tizennyolcadik század, hallja tőlem miss Hardy lépten-nyomon sétánk alatt. Hát milyen régi város Pápa, kérdi tőlem.

– Kétféleképp [p] érthetem – válaszolok. Amikor Amerikát fölfedezték – így mondom, mintha bizony nekem is lett volna benne részem – Pápa már több mint egy évszázada városi rangot viselt.¹⁸ New York helyén ekkor még mo-

¹⁵ Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) osztrák festő. Mintegy négy évtizedes magyarországi munkássága révén a legjelentősebb hazai barokk (rokokó) freskófestővé vált.

¹⁶ A városban 1848 előtt is pénteken tartottak hetivásárt.

¹⁷ Az 1638-ban Pápára hívott pálosok barokk temploma – melyet később a bencések használtak – 1737–1742 között épült, faragványait valószínűsíthetően nem pálos szerzetesek, hanem egy ideiglenesen Pápán működő faragóműhely munkásai végezték. Vö. HORVÁTH-TÓTH 1936. 86–94.

¹⁸ Pápát 1397-ben oppidumnak, a következő évben civitasnak nevezik. Vö. HORVÁTH-TÓTH 1936. 19. A mezővárosi fejlődést nagyban előmozdította, hogy a király 1389-ben a Garai családnak (Garai Miklósnak és Jánosnak) adományozta Pápát és a hozzá tartozó birtokokat

csaras őserdők voltak. De mint lakott hely, a bronzkorig megy vissza, szóval legalábbis 3000 éves.

Úgy látom, ez imponál legjobban az amerikai történelem tanárának. Bizonyítsam be, kér, ez nagyon érdekli. Igyekezem meggyőzni, hogy ez nem olyan nagy dicsőség számunkra, hiszen egy egészen kicsi falu helyén is voltak őskori telepések. Mi arra vagyunk büszkék, hogy kollégiumunk majdnem olyan öreg, mint a fölfedezett Amerika, hogy Pápa a dunántúli főkapitányság székhelye volt a XVI. században.¹⁹ A XVI. században már franciskánus²⁰ és református főiskolánk²¹ van, hogy Kant²² és Hegel²³ filozófiáját Pápa város tanítja először magyar földön. De hát ez csak szemelvény múltunk dicsőségéből, mondom miss Hardynak, amit úgyis érthet, hogy ezek talán nem si a legjellemzőbbek.

A történelmi hangulathoz kellő illusztrációt is kapunk. A városi öntöző kocsis bandukol el mellettünk. Fölkacag. Azt hitte, ilyen már csak [a] múzeumokban van. Igyekezem menteni a helyzetet. Ó, igen, nagyon mulatságos, mondom. Mi is úgy szedtük elő a lomtárból, mert olcsóbb, mint az öntöző autó. Spórolni kell, szegények vagyunk. Az nem lehet, hogy olcsóbb legyen,

(uradalmat), 1439-ben pedig Erzsébet Királyné harmincavám-mentességet adományozott a településnek. Vö. PETRIK 2010. 33–44.

¹⁹ Az 1556-ban felállított bécsi Udvari Haditanács (Wiener Hofkriegsrat) a XVI. század második felében az Adriától Felső-Magyarországig 7 végvidéki főkapitányságot szervezett. Pápa a győri végvidék (főkapitányság) legfontosabb várai közé tartozott. Török Ferenc idejében (1566–1570), majd az 1570-es és 1580-as években egy-egy alkalommal Pápa a főkapitányság székhelye volt. Vö. PÁLFFY 1997. 9–11.

²⁰ A papnevelő intézettel bíró ferencesek 1560-ban hagyták el a várost és 1660-ban tértek vissza. HORVÁTH-TÓTH 1936. 24–25., TAKÁCS-PFEIFFER 2001. I. 66–67. – A református kollégium történetében Rúzsás Lajos is megemlíti, hogy Pápan a XVI. században „ferences teológia volt”. Vö. TRÓCSÁNYI 1981. 10.

²¹ Rúzsás Lajos helyesen állapítja meg, hogy Pápa esetében „nem ismerjük a reformáció kezdetét, elterjedésének módját”, az „egyes események emlékét csak a hagyomány tartotta fenn”, a „hagyományok azonban sok esetben összezavarják a tényeket.” A pápai református főiskola jogelődjének számító városi plébániai iskola 1531-ben már reformált volt, 1535-ből protestáns tanítóját név szerint is ismerjük. A református kollégium törvényeit 1585-ben állították össze. Vö. TRÓCSÁNYI 1981. 12–20., idézet: 11.

²² Immanuel Kant filozófiáját a Göttingenben tanult Márton István (1760–1831) professzor népszerűsítette, aki 1790-től haláláig tanított Pápan. Vö. ZOVÁNYI 1977. 392. Életéről és pedagógusi működéséről: TÓTH 1931., újabban Bodolay Géza tollából: TRÓCSÁNYI 1981. 109–173.

²³ Hegel filozófiai nézeteit pályája kezdetén a berlini egyetemen tanult Tarczy Lajos (1807–1881) főiskolai tanár népszerűsítette, amíg ebben meg nem akadályozták. Tarczy 1833-tól haláláig tanított Pápan. A kollégium történetében Bodolay Géza önálló fejezetet szentelt a két meghatározó tanáregyenység, Tarczy és Bocsor István reformkori működésének. TRÓCSÁNYI 1981. 174–197. Tarczy és Hegel kapcsolatáról: uo. 178–180.

mondja. Egy kis lajtoskocsi olcsóbb egy nagy öntözőautónál. De annak a munkateljesítménye tízszeres. Engedem magamat meggyőzni, annál is inkább, mert magam is ugyanígy mulattam Berlinben, mikor a „Stralauer Fischzug” fölvonulásában a száz év előtti Berlint mutatták be, s a tömeg széles derűtsége mellett vonultak föl [a] mienkéhez hasonló lajtoskocsik.

Nagyon élvezi miss Hardy az utcáink görbeségét. Hogy ezeket még nem tudtuk kiegyenesíteni. Persze, hogy nem, mondom, mert nem is akartuk. Így érdekesebb, patinásabb. És előszedtem a város 1700-as térképét²⁴ és mutatom, hogy a mai Belvárosunk alaprajza tökéletesen megegyezik a harmadfélszáz évessel. Ezt aztán minden utcasarkon ellenőrzi, s örül, hogy valóban igaz. Nagy sikerem van a közléssel,²⁵ s a „pápai Tabán”-nal.²⁶ Egymás után kukkantatok be vele az öreg udvarokra. Mindez olyan számára, mintha Dickens²⁷ olvasna, képeskönyvet forgatna, vagy történeti filmet nézegetne. Csak azok a városukat leszóló pápaiak látnák az ő áhitatát! Bizony a Columbia Egyetem ilyent nem tudott semmiféle szemináriumban produkálni.

Mikor a Corvin-ház²⁸ elé érünk, s beszélni kezdek róla, kétszer kell megmondanom, hogy mikor épült. Igen, még Amerikát nem fedeztük föl. És vadászkastély volt. És azóta áll a ház? Hogyne, ugyanazon a helyen. Csupán az erdő ment beljebb a Bakonyba. – Csodálkozik, hogy az Esterházy-kastély

²⁴ Az évszám téves. A Belsőváros térképét a földesúr és város jogviszonyait szabályozó 1730-as örökös szerződés kiadása után készítette Maynczek Henrik. Az „1730 körül” készült térképet és átrajzolt változatát közli: HARIS 1994. 54–55.

²⁵ A belváros utcáit egymással összekötő kis átjárókat nevezik Pápán közléknek.

²⁶ A Tabán budai városrész; a budai Várhegy, a Gellért-hegy és a Naphegy közé ékelődő völgy. Nyugat felől a Déli vasút pályája, északon a Víziváros, illetve a Krisztinaváros és a közük ékelődő Várhegy, keletről a Duna határolja. A girbe-gurba utcákból álló romantikus negyed a XIX–XX. század fordulóján a budapesti művészek kedvelt szórakozóhelye volt. 1933–1936 között lebontották, de a helyére tervezett negyed ekkor nem épült fel. Itt a „pápai Tabán” a belváros ódon részét jelöli. E kifejezés Horváth Elek egyéni nyelvi alkotása, a pápai sajtóban sem ezelőtt, sem ezután nem fordul elő többször.

²⁷ Charles John Huffam Dickens (1812–1870) angol író, egyesek szerint a viktoriánus kor legnagyobb, máig olvasott alkotója.

²⁸ A *Corvinus ház*, *Korvin-ház* a helyi hagyomány szerint mátyás király vadászkastélya volt. Vö. HORVÁTH–TÓTH 1936. 21. A *Corvinus* (helyi elnevezéssel: *Bábsütő*) utcát 1876-ban a magyarosítás szándékával *Hunyady utcának* akarták átnevezni, de a közgyűlés ekkor az utcanév-rendezeit levette a napirendről. – Áldozzunk a multak emlékeinek. = PL 3 (1876) 35. sz. (nyárutó [=augusztus] hó 26.) 145–146. – Legújabbán Haris Andrea kutatásaiból kiderült, hogy a tévedés alapja, hogy a kapualjboltozat három gyámján látható 1515-ös címerpajzson csőrében gyűrűt tartó madár látható, melyet a Hunyadi család címerállatával azonosítottak. A címer valójában a Ráskai családé volt, a reneszánsz épületet pedig a Tahy család építtette. Vö. NÉMETH–SZABÓ 1989. 57.

kapuja Pári[z]sból került Pápára.²⁹ Viszont bosszankodik, hogy a kastélyt, ami a főértékünk, nem nézheti meg belülről. Pedig szívesen megfizetné. De hát erről le kell mondania.

Mikor sétánk végére értünk, azt mondja miss Hardy:

- Nagy[on] festői, érdekes város. Hasonlít Nápolyhoz. A régi részében.
- Igen, igen! (Halljátok, pápaiak?) S nyelek egyet.

Pedig igaza van. Az olasz barokk stílusnak [a] hatását lépten-nyomon érezhetjük. A franciskánusok,³⁰ a lábasház,³¹ s egyáltalán a belváros öreg utcáinak hangulatos részletei határozottan rokonságot mutatnak a régi olasz városokkal, városkákkal. (Főképpen, ha Nápoly és New York között kell választani. Nápoly inkább rokon!) Emléül megvettem miss Hardyval pápai könyvemet.³² Hadd mutassa misseknek és mistereknek,³³ mint Európa egyik érdekes városát.

* * *

²⁹ A Várkastély bejáratánál valaha állt, eredetileg aranyozott kovácsoltvas barokk kaput gróf Esterházy Ferenc Párizsból hozatta, valaha a Tuileriák bejárata volt. Vö. HORVÁTH-TÓTH 1936. 66. A kovácsoltvas kerítést 1945-ben lebontották, „a csodálatos kapukat pedig elrabolták”. NÉMETH-SZABÓ 1989. 37. A kastélyt 1945–1959 között a megszálló szovjet katonaság használta.

³⁰ A ferences rendház és templom ekkor a Szent Ferenc (a korábbi Barát) utcában található. Vö. HORVÁTH-TÓTH 1936. 104–111. Ma a Szelestey u. 1. szám alatt látható. NÉMETH-SZABÓ 1989. 59.

³¹ A Lábasház a római katolikus plébániával szemben lévő XVIII. századi barokk épület, melyet a Fő térre nyíló *Ruszek utca* (ma Ruszek köz) választ el a plébániától. A festői szépségű romantikus árkádsorban üzletek sora található. Vö. HORVÁTH-TÓTH 1936. 76–77.

³² HORVÁTH 1933.

³³ mister (angol) = úr

RÖVIDÍTÉSEK

AP = Acta Papensia
PH = Pápai Hírlap

IRODALOM

- BÁNDI 1996 = BÁNDI László (főszerk.): Emlékhelyek Veszprém megyében. Veszprém, 1996.
- HARIS 1994 = HARIS Andrea: A települések halmazától a városig. = KUBINYI András (főszerk.): Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994. 43–72.
- HEITLER 1972 = HEITLER László: Petőfi-emlékek Pápán. Pápa, 1972.
- HELYSÉGNÉVTÁR 1944 = Magyarország helynévtára 1944. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Bp., [1944.]
- HORVÁTH 1933 = HORVÁTH Elek: Pápa város múltja és jelene. Pápa, 1933.
- HORVÁTH 2005 = HORVÁTH Elek: Pápay Sámuel emlékezete. = AP 5 (2005) 1–2. sz. 217–228.
- HORVÁTH-TÓTH 1936 = HORVÁTH Elek–TÓTH Endre: Pápa megyei város múltja, jelene és környéke. Pápa ismertető leírása. Pápa, 1936. (Újabb kiadása 1999-ben jelent meg a Jókai Mór Városi Könyvtár sorozatában: Jókai Reprint 11.)
- KERECSENYI 2008 = KERECSENYI Zoltán: Pápai Petőfi zsebkönyv. Pápa, 2008.
- KERECSENYI 2009 = KERECSENYI Zoltán: Pápai Jókai zsebkönyv. Pápa, 2009.
- NÉMETH-SZABÓ 1989 = NÉMETH Adél – Szabó Lajos: Pápa. Bp., 1989. (Panoráma Magyar Városok sorozat)
- PÁLFFY 1997 = A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997. A bevezető tanulmányt írta és az okmánytárat összeállította: Pálffy Géza. A kötetet szerkesztette: Hermann István. Pápa, 1997.
- PETRIK 2010 = PETRIK Iván (szerk.): Memoriae commendamus. Emlékezetül adjuk. Válogatás Pápa város történetének forrásaiból. Pápa, 2010. (A Pápai Levéltár kiadványai I.)
- TAKÁCS–PFEIFFER 2001 = P. TAKÁCS J. INCE OFM – PFEIFFER János: Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században. 1–2. kötet. Szerk.: Kapiller Imre. Pápa–Zalaegerszeg, 2001.
- TÓTH 1931 = TÓTH Endre: Mándi Márton István élete. Pápa, 1931.
- TÓTH 1943 = TÓTH Endre: Jókai és Pápa. Pápa, 1943. (A Pápai Ref. Theol. Akadémia kiadványai 41.)
- TRÓCSÁNYI 1981 = TRÓCSÁNYI (szerk.): A pápai kollégium története. Bp., 1981.
- VASS 1923 = VASS Vince: Petőfi Sándor 1823–1923. A pápai református főiskola hódolata 1923. március 15-én. Pápa, 1923.
- WOOD 1995 = WOOD, Gordon S.: A demokrácia és az amerikai forradalom. = DUNN, John: A demokrácia. Befejezetlen utazás. Kr. e. 508 – Kr. u. 1993. Bp., 1995. 143–164.
- ZOVÁNYI 1977 = ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977.